

DE ENSCENERING VAN DE TIJD

Rede,

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt

van gewoon hoogleraar

in de Theorie en Methoden van de Maatschappijgeschiedenis

aan de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen

van de Erasmus Universiteit Rotterdam

op 14 december 2001

door

Maria Grever

gepubliceerd als afzonderlijk oratieboekje

(Rotterdam 2001)

Synopsis

Met welke middelen werden in de negentiende eeuw nieuwe tijdervaringen tot uitdrukking gebracht en wat betekenden deze uitdrukkingsvormen voor de omgang met het verleden? Dit is de centrale vraag van deze oratie. Eerst wordt ingegaan op de versnelling van de moderne geschiedenis, de achtergronden en effecten. Daarna komen het dubbele karakter van de tijd en enkele toepassingen daarvan in de geschiedbeoefening aan bod. Ook de begrippen 'historische tijd' en historisch besef passeren de revue. Tenslotte worden enkele concrete tijdensceneringen op de negentiende-eeuwse werelddtentoonstellingen als voorbeeld van gearticuleerde tijdservaringen toegelicht.

Mijnheer de Rector Magnificus, Dames en heren,

Afgelopen zomer trok een foto in de krant mijn aandacht.¹ Er was iets raars mee. Tegen de achtergrond van molens zien we een man en een vrouw naar iets kijken. Hun kleding en kapsel herinneren aan de jaren zestig. Ze hebben iets weg van Japanse toeristen ergens in Nederland, maar het geheel lijkt meer een decor. Wie zijn dit? Waar en wanneer is deze opname gemaakt?

Het bleek dat de foto behoort tot een serie waarin een ingenieus spel met de tijd wordt gespeeld. De man en de vrouw zijn Belgische acteurs in Nagasaki in 2001 die Nederlanders spelen die Japanners nadoen. Kunstenaar Barbara Visser regisseerde deze namaaktoeristen en fotografeerde ze tussen de kopieën van Nederlandse monumenten in het Japanse themapark Huis Ten Bosch Stad.² Dat park werd tien jaar geleden opgezet om Japanners een blik op historisch Nederland te gunnen maar ze de reis naar het westen te besparen. Allerlei stadsgezichten zijn op ware grootte zonder geografische bekommernis bij elkaar gezet: molens en dijken, de Utrechtse dom en een kasteel, Kinderdijk naast Spakenburg. Deze werkelijkheid is perfecter dan de 'echte'. Papier op straat ontbreekt, geen enkel gebouw is ontsierd door graffiti. De onvoltooide tuin bij het echte Huis Ten Bosch is hier voltooid. De volmaakte constructie van Nederland illustreert volgens Visser de Japanse houding tegenover geschiedenis en cultuur. Japanners beschouwen schoonheid eerder als synoniem voor perfectie, terwijl westerlingen ook in verval een esthetische dimensie zien.³ De fotografische verbeelding van het themapark tart het onderscheid tussen 'echte en onechte' versies van de werkelijkheid, tussen historisch verantwoorde weergave en amusement. Spannend is dat de blik op Nederland afkomstig is van een Aziatisch land, en dat een Nederlandse kunstenaar daarmee manipuleert.

De encenering van de tijd door Barbara Visser typeert de huidige omgang met het verleden. Haar foto's vertolken tijdervaringen die voortkomen uit de versnelling van de moderne geschiedenis, in de betekenis van het historisch proces (*res gestae*) en het verhaal daarover (*historiae rerum gestarum*). Over de relatie tijd en geschiedenis, het onderwerp van deze rede, hebben historici betrekkelijk weinig geschreven.⁴ Zelfs over periodisering zijn niet veel publicaties voorhanden.⁵ Dat is opmerkelijk want temporaliteit raakt het hart van alle geschiedbeoefening. Zonder een aanduiding of vormgeving van tijd kan geen enkele constructie van het verleden plaatsvinden. Mede door de millenniumwisseling is de tijd hoger op de historisch wetenschappelijke agenda gekomen.⁶ Maar nog in 1998 hield de historicus Henri Baudet een afscheidsrede, *Aspecten van tijd*, zonder dat hij zich verdiepte in de betekenis van het tijdbegrip voor zijn eigen vakgebied.⁷ Ilse Bulhof-Rutgers meent dat een van de oorzaken ligt in het gegeven dat tijd voor de geschiedbeoefening net zo vanzelfsprekend is als taal voor de wetenschap in het algemeen. Er is te weinig prikkel om over na te denken.⁸ Ik denk echter dat er andere oorzaken zijn.

Zo heeft de kritische geschiedfilosofie zich lang geconcentreerd op de kwestie of

historische verklaringen mogelijk zijn volgens sociaal-wetenschappelijk model waarin juist geabstraheerd wordt van het temporele element. Ook in de laatste herziene druk van Chris Lorenz' handboek *De constructie van het verleden* in 1994 schittert het tijdsbegrip door afwezigheid.⁹ Twee jaar later stelt Ton Nijhuis dat binnen de geschiedtheorie onvoldoende is nagedacht over het belang en de gevolgen van twee fundamentele kenmerken van het historisch object, namelijk zijn contingentie en zijn temporaliteit.¹⁰ Om recht te doen aan het principieel open karakter van het historisch proces en de tijdgebondenheid van entiteiten, lanceert Nijhuis 'zin' als verklaringscategorie. Hij probeert daarmee de samenhangen waarnaar historici op zoek zijn te beschrijven. De tijd bevindt zich bij hem echter op een constitutief ontologisch niveau van de historische discipline. De manier waarop tijd een rol speelt bij historische constructies komt nauwelijks aan bod.¹¹

Bestuderen geschiedtheoretici de relatie tijd en geschiedenis wél expliciet, dan doen zij dat vanuit twee, tamelijk gescheiden objectbenaderingen: enerzijds cultuur-historisch onderzoek naar tijdervaringen van actoren en hun *past relationship*, zoals van Reinhart Koselleck; anderzijds analyses van narratio's waarin tijdservaringen worden gearticuleerd, zoals van Paul Ricoeur.¹² Niet toevallig functioneert het begrip 'historische tijd' bij deze invloedrijke auteurs op verschillende objectniveaus. Mij interesseert hoe een combinatie van beide benaderingen de relatie tijd en geschiedenis kan verhelderen. Vanuit deze invalshoek bestudeer ik met welke middelen in de negentiende eeuw nieuwe tijdervaringen tot uitdrukking werden gebracht en wat deze uitdrukkingsvormen betekenden voor de omgang met het verleden. In dit kader gebruik ik deze vraag als leidraad om u kennis te laten maken met het soort onderzoek dat ik verricht. Eerst zal ik ingaan op de versnelling van de moderne geschiedenis, de achtergronden en effecten. Daarna bespreek ik het dubbele karakter van de tijd en enkele toepassingen in de geschiedbeoefening. Tenslotte analyseer ik tijd-ensceneringen op de negentiende-eeuwse wereldtentoonstellingen als voorbeeld van gearticuleerde tijdservaringen.

Lange tijd fungeerde geschiedenis als een 'leer voor het leven'. Met name de klassieke oudheid leverde belangrijke voorbeelden voor het heden. De instrumentele benadering van geschiedenis veronderstelde een relatief onveranderlijke menselijke natuur en een statische maatschappij. Vanaf de zeventiende eeuw begon deze houding geleidelijk te veranderen, eerst bij een kring van geleerden, later bij een groter publiek. Er voltrok zich een historisering van het wereldbeeld en een verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening.¹³ Het verleden werd meer en meer als fundamenteel anders dan de eigen tijd ervaren. Een nieuw perspectief op de toekomst, vooral de maakbaarheid ervan, leidde tot een herordening van het verleden. Met behulp van de metahistorische categorieën *Erfahrungsraum* en *Erwartungshorizont* beschrijft Koselleck hoe de kloof tussen verleden en heden in de periode 1750-1850 steeds dieper werd. Toen kwamen woorden als 'voortgang' en 'toekomst' in de moderne betekenis voor het eerst in omloop. Ze drukten het temporele verschil tussen ervaring en verwachting uit.¹⁴

Ingrijpende maatschappelijke veranderingen in de laatste twee eeuwen hebben het verleden nog meer op afstand gezet. Het gaat om traumatische gebeurtenissen zoals de gevolgen van de Franse Revolutie in de periode 1789-1815 en de beide wereldoorlogen in de twintigste eeuw; om sociaal-economische processen zoals industrialisatie, massificatie en mobiliteit; en om culturele fenomenen zoals technische uitvindingen, secularisatie en politieke emancipatie. De westerse maatschappij is een grootschalige en gedifferentieerde samenleving geworden, waarin samenhangende kaders zoals het christendom of de natiestaat zijn verdwenen of geërodeerd.¹⁵ De intensiteit en de snelheid waarmee de maatschappij van gedaante is veranderd, hebben geleid tot fundamentele breukervaringen bij historische actoren. Het besef voorgoed afgesloten te zijn van een verleden tijd heeft nostalgische

verlangens opgeroepen naar een voorbije wereld, een nostalgie die is getransformeerd in de behoefte om het verleden te kennen, te bestuderen en te objectiveren.¹⁶ De kaleidoscopische enceneringen van Barbara Visser waarin tijden en culturen speels met elkaar zijn vermengd, demonstreren dit verschijnsel.

Parallel aan de versnelling van het historisch proces en in voortdurende wisselwerking daarmee heeft zich een snelle opeenvolging van historische verhalen en beelden ontwikkeld. Daarbij dient wel een kanttekening gemaakt te worden. In de geschiedbeoefening treden soms twee ogenschijnlijk tegenstrijdige effecten op: herinterpretatie en restauratie. Aan de ene kant leiden omwentelingen tot een omslag in historisch-wetenschappelijke paradigma's en de verspreiding van nieuwe geschiedbeelden. Aan de andere kant doet dit fenomeen zich niet altijd of niet meteen na een ingrijpende gebeurtenis voor. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog bijvoorbeeld werden oude paradigma's en beelden over het nationale verleden juist gekoesterd, vastgehouden of gerevitaliseerd.¹⁷ De tendens tot retraditionalisering kan echter ook als een reactie op schokkende ervaringen worden geïnterpreteerd.

Een onmiskenbaar grote rol in de beeldacceleratie speelt de opkomst van nieuwe belangengroepen die vanuit uiteenlopende sociaal-culturele achtergronden geschiedbeelden produceren. Vooral na 1960, onder invloed van migratie en vrouwenemancipatie, komen andere beeldproducenten op. Tegelijkertijd doet zich een specialistische verkokering van de geschiedwetenschap voor. Beide factoren zorgen voor differentiatie en fragmentatie van de historische beeldvorming die gepaard gaan met een explosieve distributie van beelden onder een massapubliek dankzij de ontwikkeling van nieuwe media. Behalve in teksten, beeldende kunst, tableaux, optochten, exposities en panorama's¹⁸ kan het verleden sinds het einde van de negentiende eeuw ook opgeroepen en verspreid worden via de foto-industrie,¹⁹ ansichtkaarten,²⁰ film,²¹ radio en televisie.²² Door de nieuwste technieken krijgen mensen bovendien sneller toegang tot het verleden van hun eigen land, stad, dorp of familie. In alle erfgoedsectoren in Nederland wordt momenteel hard gewerkt aan de digitale integratie van informatie over cultureel erfgoed, inclusief het archiefwezen. De mogelijkheden van het internet wakkeren de groeiende historische interesse van het publiek extra aan. Het multiculturele en multifunctionele verleden is een grenzeloze nieuwe markt geworden.²³ Het manifesteert zich in historisch toerisme, musealisering, familiestamboonderzoek, re-enactmentspelen, bescherming van erfgoed en retrotrends in mode en muziek.

Samenvattend: de historische beeldvorming is gefragmenteerd en gedifferentieerd als gevolg van een groeiende groep beeldproducenten, een verregaande specialisering van de geschiedbeoefening en de invloed van de nieuwe media. Anno 2001 is het een onmogelijke onderneming om een unificerend geschiedbeeld of *grand narrative* voor het grote publiek te ontwerpen. De felle discussies over het geschiedenisonderwijs zijn daarvan het beste bewijs.²⁴

Sinds de mammoetwet in 1968 hebben tal van commissies geworsteld met de opdracht het geschiedenisonderwijs te moderniseren, ondanks de vermindering van lesuren, de afschaffing van geschiedenis als verplicht vak in de bovenbouw en de toegenomen pedagogische overheidsbemoediging. Tegelijkertijd streed men ook voor het behoud van het vak, want tot het midden van de jaren negentig was de concurrentie van maatschappijleer enorm.²⁵ Rapporten, adviezen en commentaren kwamen in de openbaarheid, meningsverschillen werden uitgevochten in de pers.²⁶ Inmiddels denkt heel Nederland dat het geschiedenisonderwijs verloederd is. Toch staat datzelfde onderwijs in Europa hoog aangeschreven.²⁷ Terecht heeft Frank van Vree erop gewezen dat de vermeende tekorten van het geschiedenisonderwijs en het tanende historische besef nauwelijks geplaatst worden in een bredere cultuurhistorische context. Deze historicus hekelt ook de 'ontroerende

vanzelfsprekendheid' waarmee critici de doeltreffendheid van oudere methoden verheerlijken.²⁸ Een flinke dosis nostalgie kleurt kennelijk ook de beoordeling van het geschiedenisonderwijs. Het is immers bizar dat deze sector de schuld krijgt van de 'onthistorisering van de cultuur', een uiterst complex verschijnsel dat zowel de groeiende kloof tussen verleden en heden als de exponentiële toename van historische kennis en perspectieven behelst.²⁹

Opvallend aan de discussies over het geschiedenisonderwijs is de geringe aandacht voor het tijdbegrip. Termen als tijdsbeleving, chronologisch besef en tijdsbesef schragen op eclectische wijze de verantwoording van het onlangs gepresenteerde rapport van de commissie De Rooy.³⁰ Op school moet de tijdbalk in ere hersteld worden en men hoopt via tien, zelf gemaakte, tijdvakken met bijbehorende logo's een historische oriëntatiekennis bij alle leerlingen in basis- en voortgezet onderwijs aan te brengen. Het voornamelijk West-Europese en mannelijke verleden wordt in opwekkende beeldmerken 'vastgehouden' - een tempel, helm, guillotine, tank of televisie - in de verwachting dat zodoende een gemeenschappelijk kader zou kunnen ontstaan. De nieuwe nadruk op chronologie lijkt een compensatie voor het eerder genoemde versnellingsproces.³¹ Daar is op zichzelf niets mis mee. Maar het is onduidelijk of deze aanpak tot meer historisch besef leidt, de ambitieuze doelstelling van de commissie.³² Over de didactische gevolgen van de voorgestelde tijdvakken - die een diachronische benadering praktisch onmogelijk maken - lezen we in elk geval niets. Een extra moeilijkheid bij de ontwikkeling van het geschiedenisonderwijs is dat de geschieddidactiek, hoewel niet door pedagogen maar door historici ontwikkeld, tot voor kort in de geschiedwetenschap weinig aanzien genoot.³³ Het zou wenselijk zijn als er met name meer samenwerking zou komen met de theorie en historiografie van de geschiedenis, temeer daar vooral dit laatste specialisme een interessante culturele wending heeft genomen.

Traditioneel richt de historiografie zich op de geschiedschrijving van bepaalde voorgangers van het huidige gilde der historici (de intellectuele geschiedenis) en op het ontstaan van de geschiedwetenschap (de wetenschapsgeschiedenis). Door de toepassing van inzichten uit de antropologie, sociologie, literatuurwetenschap en genderstudies zijn inmiddels vertogen en stijlen met hun specifieke in- en uitsluitingsmechanismen van het historisch-wetenschappelijke bedrijf en de daar gehanteerde ijkregels, theorieën en methoden onderzocht.³⁴ Dat heeft ertoe geleid dat naast de zoveelste monografie over een beroemd historicus ook eens een vergeten historica voor het voetlicht is gebracht. Daarnaast verschijnen de laatste jaren veel publicaties over alledaagse vormen van historische interesse, de geschiedenis van musea en de collectieve geheugenplaatsen van een land. Kenmerkend voor deze studies is dat de omgang met het verleden in het verleden centraal staat. Deze metahistorische benadering heeft de historiografie nog meer verruimd, omdat nu de wetenschappelijke én niet-wetenschappelijke productie, distributie en receptie van historische beelden via documenten, gebouwen, standbeelden, munten, tradities en herdenkingsrituelen worden onderzocht. Daarbij hoort ook het geschiedenisonderwijs en de daar aangeboden voorstellingen van het verleden.³⁵ In deze metahistorische historiografie speelt het tijdbegrip een cruciale maar veelal impliciete rol. Hoe krijgen we meer vat op dat tijdbegrip?

Om zijn leven op het onbewoonde eiland draaglijk te maken begon Robinson Crusoe spoedig met het kerven van de dagen op een paal.

*'... it came into my thoughts, that I should lose my reckoning of time ... and should even forget the Sabbath days from the working days.'*³⁶

Uit vrees voor het verlies van zijn besef van tijd maakte Crusoe, de held van Daniel Defoes roman uit 1719, met primitieve middelen een kalender op een houten paal. Kort daarna hield hij ook een journaal bij. Door middel van deze, bijna existentiële, oriëntaties in de tijd

trachtte hij geestelijk in contact te blijven met zijn moederland. Dit kleine maar niet onbelangrijke voorval in de overlevingsstrategie van Crusoe wijst op het dubbele karakter van de tijd: de subjectief ervaren tijd en de objectief meetbare tijd. Het ervaren van tijd - het besef van verandering - veronderstelt een menselijk subject. Vandaar dat we spreken van subjectieve tijd. Het visualiseren van het tijdsverloop via zonnewijzers, zandlopers, klokken, horloges of inkervingen in een paal heeft betrekking op de objectieve tijd.

Het dubbele karakter van de tijd confronteert ons echter met een aporie, een onoplosbaar probleem. Tijd manifesteert zich namelijk zowel onafhankelijk als afhankelijk van de mens. De objectieve tijd wordt bovendien subjectief ingezet, en de subjectieve tijd kent ook objectieve elementen. Dat Crusoe een grotere kerf maakte voor de zevende dag, de zondag, bewijst dat hij uitging van de christelijke tijdrekening. Het gebruik van een christelijke, joodse, chinese of een andere tijdrekening impliceert een subjectief tijdsbegrip. Tegelijkertijd bewerkstelligt elke registratie van het tijdsverloop, ongeacht het gekozen vertrekpunt, dat tijd dateerbaar, calculeerbaar en vergelijkbaar wordt: er kan over gecommuniceerd worden. Dit wijst op het objectieve karakter van de tijd. De ene tijdrekening kan vertaald worden in een andere. Dat de christelijke tijdrekening nu de dominante is in de wereld, doet niets af aan dit objectief-meetbare karakter.

De problematiek van de tijd gaat terug op Aristoteles en Augustinus.³⁷ Voor de Griekse wijsgeer was tijd het 'getal van beweging met betrekking tot het voor en na'. In boek IV van zijn *Physica* verbond hij het tijdsbegrip met het verschijnsel van de beweging, zonder dat hij de tijd daarmee identificeerde.³⁸ Om de tijd te traceren, richtte Aristoteles zich op de periodieke bewegingen van de hemellichamen. De kosmische tijdoriëntatie zien we terug in de beweging van de wijzers over de wijzerplaat van de klok. Vandaar dat objectieve tijd ook wel kosmologische of klokkentijd wordt genoemd. De tijd is echter pas meetbaar als we een vast punt kiezen van waaruit (vóór en ná) gemeten kan worden. Dat vaste punt was voor Aristoteles het *nu*. Het verleden ligt vóór het nu, de toekomst erná. Vanuit het nu kan men alleen maar vooruit naar de toekomst en niet meer terug naar het verleden. Tijd was voor Aristoteles een voortschuivende, onomkeerbare reeks nu-punten. Hij dacht de tijd als een lineaire uitgestrektheid waarbij tijd A vóór tijd B komt en deze weer vóór tijd C. De verdeling in nu-punten betekent dat de tijd segmenteerbaar is, bijvoorbeeld in dagen en maanden.

Aan het eind van zijn betoog lijkt Aristoteles zich echter te realiseren dat zijn omschrijving van tijd als het 'getal van beweging' een teller vooronderstelt. Zijn opvatting van tijd in de zin van onafhankelijk van menselijk denken of handelen blijkt óók uit te gaan van een menselijk subject.

Achthonderd jaar later was Augustinus zich eveneens bewust van deze aporie. In zijn *Confessiones* constateerde deze kerkvader dat het verleden niet méér en dat de toekomst nóg niet bestaat. Het heden is zo vluchtig dat het nauwelijks enige existentie bezit. Niettemin dacht ook Augustinus de tijd als een uitgestrektheid, verdeeld in verleden, heden en toekomst. Deze segmenteerbare, onomkeerbare en lineaire tijd situeerde hij binnen de mens als een verschijnsel van de geest, een *distentio animi*.³⁹ In de menselijke ziel is de tijd niets anders dan de tegenwoordige herinnering van het verleden, de tegenwoordige aanschouwing van het tegenwoordige en de tegenwoordige verwachting van het toekomstige. Met zijn opvattingen over de ervaringstijd legde Augustinus de basis voor de fenomenologische benadering van de tijd. Overigens veronderstelde hij wel dat de tijd een schepping van God is. Daarvóór bestond alleen de eeuwigheid. Uit deze opvattingen blijkt dat Augustinus ook een objectieve kant zag aan de *distentio animi*. Ondanks een aan Aristoteles tegenovergesteld vertrekpunt – tijd niet als complement van beweging maar als component van de geest – is ook voor hem de tijd subjectief én objectief.

Voor de geschiedbeoefening vormen objectieve tijd en subjectieve tijd onmisbare bouwstenen.⁴⁰ Het is van belang om dit onderscheid niet uit het oog te verliezen, om verwarring en vooral reïficatie van het tijdbegrip te voorkomen.⁴¹ Het combineren en contrasteren van beide tijdbegrippen vergroot het inzicht in het verleden. Op afstand kan bijvoorbeeld een gebeurtenis in het verleden zoals een revolutie een korte tijdsspanne omvatten, maar in de beleving van de mensen duurde de revolutie misschien heel lang. De bewerking van de tijd door historici noemt Ricoeur 'historische tijd'. Deze bemiddelt volgens hem tussen de subjectieve tijd van het leven en de objectieve tijd van de wereld. Om die mediërende rol te begrijpen analyseert Ricoeur drie instrumenten die de historicus in de uitoefening van zijn vak ten dienste staan: de kalender, de wisseling van generaties en de bronnen of 'sporen'. Het is hier niet de plaats om diep op zijn tijdbegrip in te gaan, dat heeft Harry Jansen al gedaan in de bundel *De ongrijpbare tijd*.⁴² Waar het mij om gaat is dat Ricoeurs benadering een wetenschapstheoretische is.

Koselleck volgt een andere weg. Zijn benadering betreft het ontstaan van een specifieke mentale houding ten aanzien van de tijd. 'Historische tijd' is bij hem de notie van een doorlopende ontwikkeling van het historisch proces, een besef dat in de tweede helft van de achttiende eeuw ontstond toen ervaringsruimte en verwachtingshorizon uit elkaar gingen lopen. De toekomstgerichtheid maakte dat het verleden als onherhaalbaar en op den duur als afgesloten werd gezien. Tijd werd gedenaturaliseerd of, zoals Piet Blaas zegt, gehistoriseerd.⁴³ Deze 'historische tijd' had 'andere Zeitfolgen als die von der Natur vorgegebenen Zeitrhythmen'.⁴⁴ Het gevolg was dat verleden niet meer als een veelvoud aan geschiedenissen maar als één universele geschiedenis werd geconceptualiseerd; het *Kollektivsingular* 'geschiedenis' markeert deze overgang. De geschiedenis als een geheel met een processueel karakter moest voortaan van geslacht op geslacht uitgelegd worden.⁴⁵

Precies op dit punt kan aansluiting worden gevonden bij de tijdbenadering van Ricoeur. Volgens hem wordt in het uitleggen of vertellen van geschiedenis aan de tijd vorm gegeven. Deze configuratie gebeurt door middel van plots of intriges waarmee afzonderlijke gebeurtenissen uit het verleden in een samenhang worden geplaatst. Hierdoor verschijnt de ene tijd en verdwijnt de andere. Dat wil zeggen, de subjectief ervaren tijd treedt op de voorgrond en de objectief meetbare tijd in de vorm van chronologieën verdwijnt naar de achtergrond. De tijd wordt dus niet in de geschiedbeoefening opgeheven, zoals Ankersmit meent.⁴⁶ Zelfs de objectieve of chronologische tijd blijft belangrijk: zowel om gebeurtenissen te dateren, als om het geschiedverhaal te begrenzen door de keuze van begin- en eindpunten in de tijd.⁴⁷ De historische tijd is een samengestelde tijd met subjectieve én objectieve elementen.⁴⁸ Een voorbeeld kan dat verduidelijken.

Een tijdskalk of tijdvakindeling visualiseert de lineaire uitgestrektheid van de tijd met behulp van, wat ik noem, ordinale, metrische en configuratieve tijd.⁴⁹ Ordinale tijd verwijst naar het vroeger of later; metrische tijd drukt beweging in vergelijkbare intervallen uit; configuratieve tijd heeft betrekking op een historische samenhang of plot, zoals Oudheid, Renaissance, Verlichting. De ordinale en metrische tijd zijn verwant aan de objectieve tijd; de configuratieve tijd is gearticuleerde subjectieve tijd omdat daarin interpretaties en ervaringen zijn verdisconteerd. Bij de voorgestelde tijdvakken van het recente rapport De Rooy is de tempel de configuratieve tijd voor de metrische tijd van 3500 jaar; de tank de configuratieve tijd voor de metrische tijd van vijftig jaar. Tijdvakken hebben dus steeds een cruciaal punt van waaruit het voor en na elkaar vóórkomen van gebeurtenissen aan de hand van intervallen als eeuwen of decennia bepaald kan worden, vergelijkbaar met het nu-punt van de kosmologische tijd. Op zichzelf valt over het gebruik van markeringspunten niet te twisten, maar over de specifieke keuze ervan en de aangebrachte samenhangen of plots natuurlijk wel. Eindigen de middeleeuwen wel in 1500?⁵⁰ Is het terecht dat de commissie De Rooy de achttiende eeuw de 'Tijd van pruiken en revoluties' noemt?⁵¹ Bij het periodiseren worden

samenhangen geconstrueerd vanuit een achterafperspectief, of, zoals Blaas stelt: vanuit 'het perspectief van de historicus die achteraf vooruit ziet'.⁵² Behalve dat de keuze van dit eindpunt subjectief is, berust de samenhang vaak óók op de tijdsbeleving van historische actoren.

Zo kan men naar aanleiding van de aanslagen op de Twin Towers besluiten om de twintigste eeuw te laten eindigen op 11 september 2001 (metrische tijd). De schokervaringen waren dermate diepgaand dat velen het gevoel kregen, blijktens diverse commentaren, van een *Wende* of keerpunt. Men spreekt van de tijd vóór en ná 11 september (ordinale tijd). Vanuit een dergelijk subjectief beleefd eindpunt gaan historici zoeken naar een andere samenhang met een nieuw beginpunt, tot uitdrukking gebracht in een nieuwe benaming (configuratieve tijd). Beschouwen we 11 september als het einde van de Amerikaanse suprematie, dan komt 7 december 1941 als beginpunt in zicht.⁵³ Misschien dat nu de korte twintigste eeuw (1914-1991) van Eric Hobsbawm als *The age of extremes* een minder voor de hand liggend plot is of juist met nieuwe argumenten wordt ondersteund.⁵⁴

Maar wat betekenen nu tijdsbesef en historisch besef? Het begrip besef laat zich moeilijk operationaliseren. De notie 'omgang met het verleden', waarvoor Marnix Beyen pleit, lijkt mij in het algemeen verkieslijker dan de term historisch besef.⁵⁵ Maar in het kader van mijn historisch onderzoek naar de *expressie* van tijdservaringen zijn beide begrippen wel relevant en hanteerbaar. Tijdsbesef duidt namelijk op het bewustzijn van mensen dat de objectief-meetbare tijd en de subjectief-beleefde tijd uit elkaar kunnen lopen. Het begrip heeft betrekking op het ervaren van duur (traagheid, snelheid) en intensiteit in het dagelijks leven. Een prachtig voorbeeld daarvan vonden Arianne Baggerman en Rudolf Dekker in het achttiende-eeuwse dagboek van de jongen Otto van Eck waarin de notities het ritme van dagen, weken en maanden volgen. Zo schreef Otto op 31 maart 1794:

'Mij dunkt, hoe ouder dat ik worde, hoe gauwer de tijd schijnt om te gaen'.

Otto ervoer het contrast tussen het verstrijken van de objectieve tijd en de tijd als subjectief en leeftijdgebonden.⁵⁶ Tijdsbesef is een noodzakelijke voorwaarde voor elke vorm van historisch besef. Dit laatste begrip verwijst naar een bewustzijn dat het heden een relatie heeft met wat in het verleden is gebeurd. De vanzelfsprekend ervaren doorwerking van het verleden in het heden wordt als pre-modern historisch besef beschouwd. Het moderne historisch besef breekt door daar waar het verleden als fundamenteel anders dan het heden wordt gezien, als een cultuur zich genoodzaakt voelt zich rekenschap te geven van haar relatie tot dat verleden.⁵⁷

Het uiteenvallen van de ervaringsruimte en de verwachtingshorizon in de negentiende eeuw laat zich goed illustreren door de narratieve structuur van de wereldtentoonstellingen. Miljoenen mensen kwamen sinds 1851 naar deze *sites* van industrie en (kunst)nijverheid in Londen, Parijs, Brussel en andere steden, waar zes maanden lang eindfabrikaten, werktuigen, machines, uitvindingen en gebouwen uit verschillende, meest westerse landen werden geëxposeerd. Het Verlichtingsdenken kwam er tot uitdrukking in de encyclopedische drang om álle objecten te classificeren, in de behoefte aan een visueel overzicht van de hele wereld en in de extreme nadruk op vooruitgang en de gerichtheid op de toekomst. Ingenieuze tijd-ensceneringen visualiseerden en versterkten de breuk met het verleden.

Een van de indrukwekkendste enceneringen was de Parijse *Exposition Universelle* uit 1867.⁵⁸ De mijningenieur Frédéric Le Play had een tentoonstelling ontworpen die een utopisch verlangen naar een harmonische, rationele maatschappij uitdrukte. De opkomst, ontwikkeling en triomf van de westerse beschaving vormde het quasi-plot. Daartoe had hij een minutieus doordacht hoofgebouw ontworpen: de classificatie van de ingezonden objecten werd met een architectonische vorm gecombineerd, zodat een begrijpelijke

eenheid ontstond. Op het Champs de Mars werden zeven concentrische galerijen in een ovale vorm gebouwd.⁵⁹ In de overkapte galerijen van ijzer en glas moest alles opgesteld worden, niet lukraak, maar geordend volgens bepaalde categorieën. Een rondgang door een galerij maakte een landenvergelijking per categorie mogelijk. In de buitenste ring bevonden zich winkels, markten, restaurants en cafés van de deelnemende landen, waar personeel in folkloristisch kostuum bediende. De volgende galerij was gevuld met een gigantische massa ijzer en rook: stoomweefmachines, spinmachines, zetmachines, tractoren, locomotieven, centrifugaalpompen, kanonnen en andere wapens. De binnenste ring was gewijd aan de geschiedenis van de arbeid vanaf de steentijd. Zestien radiale doorsneden boden expositieruimte aan landen, zodat een dwarsdoorsnede als een taartpunt de stand van zaken per land visualiseerde. In deze microkosmos kreeg de objectieve tijd de gedaante van een lineaire ontwikkeling. De opzet was diachronisch, waarbij gestreefd werd naar een nauwkeurige datering en naar het zichtbaar maken van veranderingen en verbeteringen. Van de binnenste ring, het verleden, liep men naar de volgende, steeds groter wordende galerijen waar moderne fabrikaten en productieprocessen getoond werden, en vice versa. De tijd werd hier vanuit een rationele vooruitgangsgedachte geënceneerd.

Maar al tijdens de bouw bleek het concept niet geheel haalbaar. Het aantal exposanten was veel groter dan bij vorige werelddoortentoonstellingen; de explosieve schaalvergroting dreigde de narratieve structuur van de tentoonstelling aan te tasten.⁶⁰ Daarnaast bleek voor het ene land de plek in een bepaalde galerij in het gebouw te klein en voor het andere te groot; met name de machinegalerij kon niet gelijkmatig door de landen gevuld worden. De stand van de ontwikkeling in de wereld liep uiteen, zeker als het om niet-westerse landen ging. Een ander probleem was dat sommige exposities, zoals modelwoningen, boerderijen, tenten met kamelen, in de buitenlucht opgesteld moesten worden. Aanvankelijk trachtte men rond het gebouw de classificatie voort te zetten, maar vanwege praktische redenen werden aparte locaties door elkaar geplaatst zodat een vreemdsoortig buitenpark ontstond.⁶¹ De temporele en geografische indeling was in dit gebied compleet zoek. Het fungeerde als een vrijplaats voor exotische bouwsels en follië-achtige constructies. Hier exposeerden vooral de niet-westerse landen.

Hoewel tentoonstellingsgebouw en park ogenschijnlijk verschillende verhalen vertelden, lijkt het chaotische buitengebied eerder een ondersteunende subtekst van Le Play's plot. Deze gedachte dringt zich op als we de enige open plek in het gebouw nader bekijken: de palmentuin. Deze diende als ontspanningsruimte voor de vermoeide bezoekers, maar vormde feitelijk het episch centrum van de werelddoortentoonstelling.⁶² Middenin stond een sierlijk tempeltje waar specimina van munten, bankbiljetten, gewichten en maten van de 'geciviliseerde' naties lagen uitgestald. Op het koepeldak draaide een globe, aangedreven door een uurwerk volgens de Parijse tijdsrekening. Deze symbolen van moderniteit en rationaliteit drukten enerzijds het streven van West-Europa uit om standaardmaten, met name het in Frankrijk ontwikkelde metrieke stelsel, aan de hele wereld op te leggen. Anderzijds vertegenwoordigden de objecten de westerse rijkdom die mede gebaseerd was op de exploitatie van de vooral in het buitenpark aanwezige niet-westerse landen. De compositie van gebouw en park er omheen verwees naar de wereldverhoudingen van dat moment, toen met name Engeland en Frankrijk zich begonnen te ontwikkelen tot imperialistische grootmachten en zichzelf als het centrum van de wereld beschouwden.⁶³

Vanuit deze invalshoek fungeerde het buitenpark als een encenering van anachronistische ruimte. Deze stijlfiguur van Anne McClintock verwijst naar de gekoloniseerde mens die zich temporeel in een permanente voortijd en ruimelijk aan de marge van het moderne imperium bevindt, als anachronistisch wezen, irrationeel, beroofd van elke wilskracht, de belichaming van de archaische 'primitief'.⁶⁴ Op de Londense werelddoortentoonstelling in 1851 werd deze tijd-encenering vanuit koloniaal perspectief nog

wat anders vorm gegeven. De Britse koloniën stonden centraal opgesteld in *Crystal Palace*, maar zodanig dat de bezoekers ze ook vanuit de hoge galerijverdiepingen konden zien en beoordelen. Geïllustreerde plattegronden begeleidden hen bij hun wandeling en gaven hen het gevoel dat de 'overzeese bezittingen' binnen hun handbereik kwamen.⁶⁵ Op deze manier domesticeerde de wereldtentoonstelling het imperialismeproject. Tegelijkertijd werden etnische verschillen belicht. Een stimulerende factor waren de bezoekers uit de koloniën zelf. Zij baarden veel opzien. Op een van de tekeningen van *Punch* staat *Crystal Palace* afgebeeld als een kijkhuis, volgepakt met oosters aandoende mensen die door het westerse publiek nieuwsgierig bekeken worden. Op andere karikaturen zijn ze als primitieve wezens afgebeeld. Bijvoorbeeld op een karikatuur kijken zwarte bezoekers 'from the Cannibal Islands' in een restaurant verlekkerd naar een kind als een potentieel hapje.⁶⁶ Het zijn de eerste uitingen van een zich globaliserende samenleving. Moderne tijdservaringen werden uitgedrukt door de enscenering van beschavingsverschillen, waarbij 'negers' in de voortijd van de westerse geschiedenis verkeerden. Het tijdsverschil accentueerde dus de ongelijkheid tussen etnische groepen, een argument waarmee men bovendien de verafschuwde 'rasvermenging' in de koloniën hoopte af te remmen.

Werden bij volgende wereldtentoonstellingen mensen uit de koloniën ingezet bij de bediening in restaurants, later ontstond het idee om ze te exposeren. Experimenten vonden vanaf 1877 plaats in de Parijse dieren- en plantentuin.⁶⁷ Op de Parijse wereldtentoonstelling van 1878, zeven jaar na de *The descent of man* van Darwin⁶⁸, kon het publiek in de antropologische afdeling alleen nog kennismaken met het verschil 'tusschen den mensch uit den grijzen voortijd en den tegenwoordige, benevens met de verschillende rassen, welke óf geheel zijn uitgeroeid óf nog bestaan.' Er waren 'geraamten van negers, zoomede van apen en andere diersoorten.'⁶⁹ Op de Amsterdamse wereldtentoonstelling van 1883 werden mensen uit de koloniën voor het eerst in hun 'eigen' leefomgeving als object tentoongesteld: Javanen leefden en werkten in een nagebootste kampong; Surinaamse 'inboorlingen' bewoonden enkele hutten in een circusachtige tent.⁷⁰ Sindsdien vormden koloniale afdelingen met 'echte' mensen een vaste attractie op de tentoonstellingen. Er verrezen complete dorpen waar honderden mensen uit Britse, Franse, Belgische en Nederlandse koloniën waren ondergebracht. Soms werden de groepen per etniciteit gerangschikt, zodat de menselijke evolutie beter bestudeerd kon worden. De tijd werd hier geënceneerd vanuit de tegenstelling *superieur en westers versus inferieur en niet-westers*.

De interactie tussen toeschouwers en geëxposeerde mensen bewerkstelligde soms dat het westers superioriteitsdenken manifest werd. Dat gold bijvoorbeeld voor de zwarte Creoolse vrouw Louise Yda die voor de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 uit Suriname was overgekomen. Zij liet zich zeker niet tot object van de afdeling 'West-Indië' reduceren. Aangehaapt als 'great attraction', wandelde zij zelfbewust rond, communiceerde met de bezoekers en sprak tot ieders verbazing goed Nederlands.⁷¹ Burton Benedict wijst nog op een ander effect. De uitvoering van krijgsdansen en huwelijksceremonies door de tentoongestelde niet-westerse mensen behoorde in de oorspronkelijke cultuur tot de rituelen van de levenscyclus, ze waren gegrond in de objectieve tijd van seizoenen en levensfasen. Op tentoonstellingen werden deze rituelen een wekelijks opgevoerd theaterstuk; diverse kunstenaars lieten zich erdoor inspireren.⁷² Voor de meeste toeschouwers verwees dit vermaak echter naar de etniciteit van de uitvoerende groep. Voor de uitvoerders hadden de rituelen alleen nog betekenis in het kader van pretpark en koloniale expositie. Hun oriëntatie in de tijd - als bewust ervaren markering van de objectieve tijd- hadden ze verloren.

Op den duur kwamen er klachten over de omstandigheden waaronder mensen uit de koloniën op de tentoonstellingen moesten leven en werken, én over het verschijnsel zelf. Frederick Douglas veroordeelde bijvoorbeeld in 1893 Dahomey village op de

wereldtentoonstelling in Chicago omdat de Afrikanen er als wilden werden voorgesteld.⁷³ Veel veranderde er niet, want de dorpen bleven lang populair. Nog in 1928 stond op de Nederlandsche Nijverheid Tentoonstelling in Rotterdam een 'Negerdorp' in het Lunapark, waar ruim honderd Senegalese mannen, vrouwen en kinderen binnen een rieten omheining woonden en werkten.⁷⁴ De impresario's van deze mensenexposities arrangeerden voor het publiek dikwijls een koloniale tentoonstellingsreis die zich in tegengestelde beweging voltrok - ruimtelijk voorwaarts en temporeel achterwaarts - vanuit de veronderstelling dat de koloniale mens zich in de 'voorgeschiedenis' van de westerse wereld bevond. De reis leek haaks op de Aristotelische tijdopvatting te staan, maar de achterwaartse richting betekende geen echte tijdsinversie.⁷⁵ De choreografie van de tentoonstelling - de inrichting en volgorde van westerse en niet-westerse afdelingen, de demonstraties van oude ambachten en moderne productiemethoden - bedoelde een normatieve voorstelling van de wereld te zijn, waarmee de eigen samenleving als centrum en het heden als ijkpunt bevestigd konden worden. De voorwaartse tijdrichting moest zichtbaar worden. Paviljoens en afdelingen visualiseerden de stadia van de voortschrijdende beschaving, van wild en achterlijk tot beschaafd en superieur.

Aan de hand van dit tijdruimte-overzicht konden bezoekers tijdfasen en beschavingen met elkaar vergelijken en hun eigen verhalen maken.⁷⁶ De roltrap, de telegraaf, de telefoon, het elektrisch licht, de röntgenstralen en andere uitvindingen - voor het eerst op de wereldtentoonstellingen gedemonstreerd - belichaamden daarbij een toekomst die weliswaar bereikbaar was voor de geïndustrialiseerde landen, maar die steeds verder af kwam te staan van 'de ervaringsruimte' van het eigen verleden. Nieuwe technieken vergrooten de mobiliteit en intensiveerden de communicatie, ze verkleinden de wereld en versnelden het historisch proces maar ze zetten het verleden wel op afstand. Als gevolg daarvan werd het ook een kijkobject: op tentoonstellingen kwamen historische dorpen die in populariteit niet onder deden voor de 'negerdorpen'.

Het succes van deze historische constructies bewees volgens Lieven de Cauter hoe dubbelzinnig de burgerij tegenover de moderniteit stond: het was een nostalgisch verlangen naar een verloren historisch kader.⁷⁷ De eerste historische dorpen verschenen op de *Columbia World Exposition* van 1893 in Chicago, toen voor Amerikaanse immigrantengroepen Old Vienna, German Village en Irish Village werden gebouwd. Ze stonden vlakbij de 'negerdorpen' op de Midway Plaisance, een pretpark dat afgescheiden was van de White City waar serieuze exposities over industrie, kunst en wetenschap waren ingericht. De historische locaties fungeerden voor immigranten als herkenningpunten op een immense tentoonstelling die een onbekende toekomst representeerde.⁷⁸ Op volgende tentoonstellingen kwamen Oud-Antwerpen (1894), Oud-Amsterdam (1895), Oud-Dordt (1897), Bruxelles-Kermesse (1897 en 1910), Vieux Paris (1900) en Old Plantation (1904).⁷⁹

Al deze lokaties concentreerden zich op het westerse verleden dat zowel gedomesticiseerd als geobjectiveerd werd.⁸⁰ De onvermijdelijke vereenvoudiging van de geschiedenis leidde ook hier tot stereotyperingen. In die zin leken historische en koloniale dorpen op elkaar. Zoals Kampong Insulinde op de Tentoonstelling van Vrouwenarbeid - een verzameling 'authentieke' huisjes van diverse eilanden, verlicht door Haagse lantaarnpalen, waar 37 Javanen leefden - de hele Archipel moest voorstellen,⁸¹ zo werden in historische wijken personages en monumenten gecombineerd tot één historische setting, waardoor juist 'onhistorische' tableaux ontstonden. Historische en koloniale dorpen verschilden echter op twee essentiële punten. Werkende mensen in de historische wijk gingen elke dag naar huis en trokken hun historische kleding uit. Zij waren acteurs. Inheemse mensen in koloniale dorpen 'speelden zichzelf' en woonden op het tentoonstellingsterrein. Een ander verschil was dat in de historische wijk memorabele gebeurtenissen werden getoond uit de vaderlandse geschiedenis waar toeschouwers trots op konden zijn. Vandaar dat deze wijken

als uitdrukkingvorm behoorden tot de *invented traditions*.⁸²

De hausse aan *invented traditions* aan het einde van de negentiende eeuw duidt op discontinue tijdservaringen. Tradities werden uitgevonden of nieuw leven ingeblazen, omdat de band met het verleden in de geïndustrialiseerde wereld niet meer vanzelfsprekend was. Om de sociale desintegratie van de massasamenleving te voorkomen stimuleerde de elite activiteiten die zowel moderne instituties en gezagsrelaties historisch legitimeerden, als een gevoel van continuïteit opriepen. Het rituele karakter van deze uitvindingen appelleerde aan de behoefte van de massa aan saamhorigheid en herkenbaarheid. De rationele toekomstgerichtheid van de wereldtentoonstellingen creëerde dus een emotionele tegenhanger: de nostalgie.⁸³ De overzichtelijke historische constructies compenseerden de wanordelijkheid van de moderne samenleving en de onzekerheid van de toekomst. De organisatoren creëerden een herkenbaar heroïsch beeld van hun eigen verleden. Een historisch dorp of stadje was een gevisualiseerd plot, een drie-dimensionaal logo als benaming voor een bepaald tijdvak. De nostalgische benadering verdiepte het besef dat het verleden nooit meer terug zou keren, in welke vorm dan ook.⁸⁴ De afstand werd versterkt door de uitbeelding van de temporele achterstand van de koloniën. Via de verschillende tijdruimtes op de wereldtentoonstellingen konden bezoekers de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige ervaren. Het gevolg was dat het koloniale en het historische als vermaak werden gezien.

Deze enceneringen van de tijd visualiseerden breukervaringen van de westerse mens in de negentiende eeuw. Het kaleidoscopische spel met de tijd van Barbara Visser duidt op mondiale versnellingservaringen in de eenentwintigste eeuw. Nu stelt een Aziatisch land het verleden van een westers land ten toon en richt een fotografe haar blik op dit 'Aziatisch' decor. Deze metavisualisering ontregelt de hiërarchische tijd-encenering *superieur en westers* versus *inferieur en niet-westers*. De kloof tussen ervaringsruimte en verwachtingshorizon wordt alsmaar groter. De menselijke behoefte aan een oriëntatie in de tijd blijft echter onverminderd. Deze spanning kan leiden tot een hang naar verstarde en vervlakte historische verhalen. Voor ons historici is het de uitdaging om, in Heideggers termen, het 'toekomstig verleden' dynamisch te houden, om open te blijven staan voor niet-herinnerd, onbekend of ongekend verleden.⁸⁵ Zo krijgt immers ook het heden nieuwe perspectieven aangereikt. Een nadere bezinning op het tijdbegrip is dan wel een noodzakelijke voorwaarde.

Dames en heren, ik heb getracht u te laten zien welke historische kwesties mij bezighouden. Vanuit een cultuur-historisch concept van de historiografie en geïnspireerd door de narrativistische geschiedfilosofie analyseer ik hoe in de negentiende eeuw nieuwe tijdervaringen vertolkt werden en wat deze articulaties betekenden voor de omgang met het verleden. Ik beschouw het als een groot voorrecht om dit onderzoek vanuit deze leerstoel te kunnen verrichten. Aan het einde van mijn rede wil ik daarom het College van Bestuur van deze universiteit bedanken voor het in mij gestelde vertrouwen. Dat geldt ook het bestuur en de collega's van de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen, met name de capaciteitsgroep maatschappijgeschiedenis. Ik voelde mij snel thuis bij de faculteit. Dat is mede te danken aan mijn collega's Antoon van den Braembussche, Joep á Campo, Cock van Horzen en Geert Stevens. Ik verheug me op onze discussies over de BAMA. Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, wat fantastisch dat wij vanuit verschillende perspectieven de tijd gaan onderzoeken. Marlite Halbertsma, het thuisgevoel werd in niet geringe mate versterkt door jouw gastvrijheid.

Beste studenten, het is een waar genoegen om dit vak te doceren, ondanks mijn beperkte aanwezigheid in Rotterdam. Tijdens hoorcolleges ontstaan soms spontaan creatieve invallen, alleen al daarom mag deze onderwijsvorm niet verdwijnen. Maar het contact met jullie, de kritische debatten en het volgen van jullie ontwikkeling zijn voor mij de grootste geschenken.

Dank aan al degenen die mij bij mijn wetenschappelijke vorming hebben gestimuleerd. Als eerste geldt dat mijn voorganger, Piet Blaas. Waarde Piet, ruim elf jaar ben je mijn vriend en leermeester. Steeds kreeg ik waardevolle adviezen, stuurde je boeken en artikelen. Altijd kon ik je bellen en met je praten over de historiografie, het vak dat ons beiden na aan het hart ligt. Ik hoop dat je een beetje tevreden bent en zult blijven over de wijze waarop ik de leerstoel theorie inhoudelijk vorm geef.

Harry Jansen, in 1976 heb ik bij jou als docent mijn eerste schreden op het geschiedtheoretische pad gezet. Dat was, in de geest van die tijd, bij de cursus 'Het marxistisch model van de geschiedschrijving'. We hebben 25 jaar later de bundel *De ongrijpbare tijd* samengesteld die dadelijk wordt gepresenteerd. De tijd heeft ervoor gezorgd dat Marx daarin een bijrol vervult. Jouw held is nu Ricoeur. Dank voor al onze gesprekken, ik heb er zeer veel van geleerd.

Paul Klep, bij jou ben ik twintig jaar geleden afgestudeerd in de economische en sociale geschiedenis, en later gepromoveerd. Je betrokkenheid bij mijn loopbaan is groot geweest. Ik dank jou, maar ook mijn andere promotor Peter Rietbergen en alle andere collega's van de afdeling geschiedenis in Nijmegen voor de intellectuele uitwisselingen en de prettige werksfeer.

Dat ik kon promoveren dank ik aan vrouwenstudies. In 1990 kreeg ik een vaste aanstelling in dit interdisciplinaire veld. Willy Jansen, je bent de motor van het Centrum voor Vrouwenstudies in Nijmegen, maar voor mij was en blijf je mijn eerste promotor in wetenschappelijk en in collegiaal opzicht. Collega's van het Centrum, jullie hartelijkheid en kritische geest hebben mij zeer gesteund. Vrouwenstudies blijft een mooi vak, al vind ik de term genderstudies nog beter.

Berteke Waaldijk, compaan in de geschiedenis van het feminisme en tentoonstellingen. Met jou heb ik ervaren dat de tijd zich verdicht als je samen verdiept bent in prachtig onderzoek. Je bent mijn historische zus.

Zonneke Matthée en Liesbeth Hesselink, de koninklijke weg die jullie steeds bewandelen in vrouwengeschiedenis blijft inspireren.

Isabel Hoving, al in 1973 fascineerde ons tijd en ruimte. Ik zie ons nog op een heldere winteravond midden in het bos kijken naar de sterrenconstellaties. Het is een bijzonder toeval dat in februari jouw boek over tijd, *De gevleugelde kat*, bij Querido verschijnt. Orion

staat dan nog volop aan de sterrenhemel.

Lieve familie en schoonfamilie, jullie aanwezigheid onderstreept de band met ons gezamenlijke verleden. Misschien beseffen jullie niet hoe belangrijk dat voor mij is, temeer daar onze ouders er niet meer zijn. Mede daarom ben ik extra blij dat u, oom Anton, deze dag kunt meemaken.

Liefste Hans, je hebt veel bijgedragen aan het feit dat ik hier sta. Dat is natuurlijk niet alleen je boekenkast, gevuld met Plato, Spinoza, Proust en Woolf. De discussies met jou over de wetenschap hebben mijn denken in de loop van de jaren gescherpt, maar het zijn vooral je humor en je onverwoestbare vertrouwen in mij die ervoor zorgen dat ik intens kan genieten van mijn werk en, samen met jou, van al het waardevolle in het leven.

Zeer gewaardeerde toehoorders,
ik dank u voor uw aandacht.

Graag wil ik de volgende personen bedanken voor de gesprekken die ik met hen in de loop van de tijd heb gevoerd over onderdelen van deze oratie: Piet Blaas, Willy Jansen, Harry Jansen, Annemarie Korte, Peter Raedts, Hans Schraven, Joop Toebes, Veronica Vasterling en Berteke Waaldijk.

Noten

- ¹ Hans den Hartog Jager, 'Alles kantelt. Barbara Visser in Japan', *NRC Handelsblad* (27-7-2001).
- ² Barbara Visser, *A day in Holland/Holland a day* (Stroom, Haags centrum voor beeldende kunst 2001).
- ³ Het zou de moeite waard zijn om te onderzoeken of deze esthetiserende houding ook van invloed is (geweest) op de moeizame be- en herschrijving van de Japanse rol tijdens de Tweede Wereldoorlog in Japanse geschiedenisboeken. Over de Japanse historiografie zie Sebastian Conrad, 'The quest for universal time: periodising the past in Japanese (and German) historiography' in: Willem van Schendel and Henk Schulte Nordholt ed., *Time matters. Global and local time in Asian societies* (Amsterdam 2001) 77-96.
- ⁴ Ook Frank Ankersmit constateerde in 1990 dat geschiedfilosofen bijna nooit over het tijdprobleem schrijven, zie *De navel van de geschiedenis: over interpretatie, representatie en historische realiteit* (Groningen 1990) 110.
- ⁵ Een van de weinige historici (ook in internationaal opzicht) die zich met de periodiseringsproblematiek heeft beziggehouden is J.H.J. van der Pot, een leerling van Jan Romein. Zie over het werk van deze historicus het artikel van Piet Blaas, 'Vorm geven aan de tijd. Over periodiseren' in: Maria Grever en Harry Jansen ed., *De ongreijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001) 35-48. Voor de reflectie op bepaalde kwesties over periodisering, zie bv. Reginald De Schryver, 'Grenzen en periodisering met betrekking tot de achttiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden', *De Achttiende Eeuw* 26 (1994) 2, 133-146 en P.B.M. Blaas, 'Het paradigma van de eeuwwende' in: Idem, *De burgerlijke eeuw. Over eeuwwenden, liberale burgerij en geschiedschrijving* (Hilversum 2000) 15-23.
- ⁶ In 1966 bracht *History and Theory* een Beiheft uit 'History and the concept of time'. Van de volgende tijdschriften verschenen themanummers over tijd: *Groniek* (1989), *Storia della storiografia* (1995), *Tijdschrift voor geschiedenis* (2001). Voor meer literatuur zie de lijst achterin de bundel van Grever en Jansen ed., *De ongreijpbare tijd*.
- ⁷ Henri Baudet, *Aspecten van tijd. Gezichtspunt vanuit de alpha-, beta- en gammawetenschappen* (Den Haag 1998). Met dank aan Elsbeth Locher-Scholten voor deze literatuursuggestie. Twee jaar eerder publiceerde H.W. van der Dunk een cultuur-historische bundel *Elke tijd is overgangstijd. Opstellen over onze omgang met de geschiedenis* (Amsterdam 1996) met daarin het interessante artikel 'Tijd en cultuur in de twintigste eeuw. Een terreinverkenning' 96-117.
- ⁸ Ilse Bulhoff-Rutgers, 'Nietzsches afwijzing van de lineaire tijd', *Groniek* (1989) nr. 103/104, 53-68, aldaar 54.
- ⁹ Blaas, 'Vorm geven aan de tijd', 36.
- ¹⁰ Ton Nijhuis, *Structuur en contingentie. Over de grenzen van het sociaal-wetenschappelijke verklaringsideaal in de Duitse geschiedschrijving* (Assen 1996) 7-8 en 213.
- ¹¹ Idem, 68.
- ¹² Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt aM 2000 (1e dr. 1979)); Paul Ricoeur, *Time and narrative* 3 dl. (Chicago/Londen 1984-1988; oorspr. *Temps et récit* 3 dl. (Paris 1983-1985)). Voor Nederlandse voorbeelden zie resp.: P.B.M. Blaas, 'Historische tijd. Querelle en historisch besef' in: Idem, *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees Historisch Bewustzijn* (Den Haag 1988) 16-31; Ankersmit, *De navel van de geschiedenis*, hfst. 3 'Over geschiedenis en tijd'. Iemand die beide benaderingen wel min of meer verbindt is David Lowenthal (zie noot 35); merkwaardig genoeg ontbreken in zijn werk zowel Koselleck als Ricoeur.
- ¹³ Over de markering van dit historiseringsproces bestaan verschillende opinies. Koselleck beschouwt de periode 1750-1850 (de zogenaamde *Sattelzeit*) als cruciaal. Zie zijn 'Historia Magistra Vitae. Über die Auflösung des Topos im Horizont neuzeitlich bewegter Geschichte' in: Idem, *Vergangene Zukunft*, 38-66. Zie ook Rudolf Wendorff, *Zeit und Kultur. Geschichte des Zeitbewusstseins in Europa* (Wiesbaden 1980). In dit uitvoerige werk stelt Wendorff op p. 327 dat, ondanks eerdere aanzetten, het moderne historische tijdbewustzijn in Europa aan het einde van de 18e eeuw vanuit het vooruitgangdenken ontstaan is. Jan van der Dussen ondersteunt deze visie in zijn artikel 'De tijd in perspectief. Zoeken naar een oriëntatie in de geschiedenis' in: Grever en Jansen, *De ongreijpbare tijd*, 17-34. Blaas legt het ontstaan in de *Querelle des Anciens et Modernes*, zie zijn 'Historische tijd. Querelle en historisch besef'. Siep Stuurman meent dat de *Querelle* eerder begint, namelijk vóór 1680 (de start volgens diverse historici). Zie zijn artikel 'Tijd en ruimte in de

- Verlichting. De uitvinding van de *filosofische geschiedenis*' in: Grever en Jansen ed., *De ongrijpbare tijd*, 79-96. Anderen leggen het beginpunt in de zestiende eeuw, zie J.H. Plumb, *The death of the past* (Boston 1971). Zie verder ook Jörn Rüsen, *Historische Orientierung. Über die Arbeit des geschichtsbewusstseins, sich in der Zeit Zeit zurechtzufinden* (Köln 1994); Jörn Rüsen (Hg.), *Westliches Geschichtsdenken. Eine interkulturelle Debatte* (Göttingen 1999). Voor een overzicht van de verschillende visies, zie ook Nijhuis, *Structuur en contingentie, 'Geschiedenis als oriënteringswetenschap'*, 109-124 en E. Jonker, 'De betrekkelijkheid van het moderne historisch besef', *Bijdragen en mededelingen betreffende geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 111 (1996) 30-46.
- ¹⁴ Koselleck, "'Erfahrungsraum und "Erwartungshorizont" - zwei historische Kategorien' in: Idem, *Vergangene Zukunft*, 349-375, aldaar 366. Volgens Baggerman en Dekker ontstond het woord toekomst in de betekenis van tijd die voor ons ligt pas rond 1800 in de Nederlandse taal, vermoedelijk onder invloed van het Duitse *Zukunft*. Zie hun artikel 'Otto's horloge. Verlichting, deugd en tijd in de achttiende eeuw' in: Grever en Jansen ed., *De ongrijpbare tijd*, 97-112, aldaar 101.
- ¹⁵ Zie ook Marnix Beyen, *Een bewoonbare geschiedenis. De omgang met het nationale verleden in België en Nederland, 1938-1947* (Leuven 1999) 619.
- ¹⁶ F.R. Ankersmit, 'The sublime dissociation of the past: or how to be(come) what one is no longer', *History and theory* (October 2001) 295-323, aldaar 304.
- ¹⁷ Over de Nederlandse situatie na 1945 zie P.B.M. Blaas, 'Nederlandse geschiedschrijving na 1945' in: W.W. Mijnhardt, *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht 1983) 9-47; Beyen, *Een bewoonbare geschiedenis*, 19. Ook bv. in de Japanse historiografie was na 1945 sprake van continuïteit. Zie Conrad, 'The quest for universal time', 86.
- ¹⁸ Voorbeelden van deze historische representaties staan onder meer in de bundel van Jo Tollebeek, Frank Ankersmit en Wessel Krul, *Romantiek en historische cultuur* (Groningen 1996).
- ¹⁹ In 1851 vond de eerste grootschalige toepassing van de ingeplakte foto plaats bij de productie van de catalogus van de Londense wereldtentoonstelling in Crystal Palace. De 155 foto's die in de juryrapporten van de wereldtentoonstelling werden geplakt zijn alle zoutdrukken. Zie Mattie Boom, *150 jaar fotografie* (Den Haag 1989) 14. Pas aan het einde van de negentiende eeuw konden foto's afgedrukt worden in weekbladen en kranten. Zie voor een regionale geschiedenis van de beeldtechniek Jan Coppens, Marga Altena en Steven Wachlin, *Het licht van de negentiende eeuw. De komst van de fotografie in de provincie Noord-Brabant* (Eindhoven 1997).
- ²⁰ Over de verspreiding van koloniale ansichtkaarten, zie Saloni Mathur, 'Wanted native views: collecting colonial postcard of India' in: Antoinette Burton ed., *Gender, sexuality and colonial modernities* (London/New York 1999) 95-115. Volgens haar kwam het idee van een foto op een postkaart op omstreeks 1880. De communicatie werd door de ansichtkaart versneld omdat de combinatie van foto en korte tekst een effectieve boodschap overbrachten.
- ²¹ Over de verbeelding van historische figuren en toneelstukken in vroege films tussen 1907 en 1910 zie William Uricchio and Roberta E. Pearson, *Reframing culture. The case of the Vitagraph quality films* (Princeton 1993).
- ²² De mediageschiedenis is inmiddels nationaal en internationaal een belangrijke historische subdiscipline geworden. In Nederland verschijnt sinds 1998 onder meer het *Tijdschrift voor mediageschiedenis* dat zich richt zowel op oudere en nieuwe media (film, radio en t.v.). Over de rol van de televisie bij historische verbeelding zie het proefschrift van Chris Vos, *Televisie en Bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Hilversum 1995).
- ²³ Zie Isabel Hoving, voorpublicatie *De gevleugelde kat* (Amsterdam 2002).
- ²⁴ Zie H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'Identiteit en levensboom' in: J.C. Dekker ed., *Sporen en spiegels. Beschouwingen over geschiedenis en identiteit* (Tilburg 1995) 103-117, aldaar 107-109. Vgl. ook het betoog van M.C. Brands, 'Het verkeerde verleden', *BMGN* 90 (1975) 171-188, ook verschenen in P.B.M. Blaas, *Geschiedenis als wetenschap* (Den Haag 1979) 326-345. Een felle kritikaster is A.Th. van Deursen, 'Blanke top', *Historisch Nieuwsblad* (1995) nr. 6, 42. Voor een overzicht van allerlei verwijten aan het geschiedenisonderwijs en reacties daarop met name in de pers, zie Harald Buskop e.a. ed., *Het kaf en het koren. Geschiedenisonderwijs in discussie: een inventarisatie van misverstanden en (on)mogelijkheden* themanummer van *Geschiedenis in de klas XVII* (januari 1998).
- ²⁵ Zie voor de zwakke positie van het vak geschiedenis op het lesrooster in de jaren zestig en zeventig in Nederland, maar ook in België, Zweden, Bondsrepubliek Duitsland en Engeland het proefschrift van Joop Toebes, *Geschiedenis: een vak apart? Het probleem van de verbinding van geschiedenis met andere mens- en maatschappijvakken - in het bijzonder maatschappijleer - in het voortgezet onderwijs van de Bondsrepubliek Duitsland, Engeland en Nederland* (Meppel 1981) 1-2.
- ²⁶ Zie ook Maria Grever, 'Opvattingen en misvattingen in het geschiedenisonderwijs' in: P. den Boer en G.W.

-
- Muller ed., *Geschiedenis op school. Zes voordrachten over het geschiedenisonderwijs* (KNAW, Amsterdam 1998) 27-48.
- ²⁷ Joke van der Leeuw, 'Geschiedenis op school in Europa' in: Den Boer en Muller ed., *Geschiedenis op school*, 49-62.
- ²⁸ Frank van Vree, *De scherven van de geschiedenis. Over crisisverschijnselen in de hedendaagse historische cultuur* (Amsterdam 1998) 7.
- ²⁹ Volgens de Leidse hoogleraar H.L. Wesseling gaat de discussie over het geschiedenisonderwijs 'over de vraag welke gebeurtenissen, episoden en perioden uit het verleden zo belangrijk zijn dat kennis daarvan voor een ontwikkelde Nederlander onmisbaar is. Daarover was men het vroeger eens en daarover zal men het opnieuw eens moeten zien te worden.' Zie H.L. Wesseling, 'Wat voor geschiedenis op school?', *NRC-Handelsblad* 17-12-1998.
- ³⁰ T.a.v. de tijd worden de volgende termen gebezigd: tijdsbeleving, tijdsbesef, chronologisch besef en chronologisch inzicht. Onduidelijk is hoe deze termen zich tot elkaar verhouden. *Verleden, heden en toekomst. Advies van de Commissie historische en maatschappelijke vorming* (Enschede 2001) zie m.n. 15-18. De commissie stond o.l.v. de Amsterdamse historicus prof.dr. P. de Rooy.
- ³¹ Voor de compensatiethese zie o.a. H. Lübke, *Geschichtsbegriff und Geschichtsinteresse. Analytik und Pragmatik der Historie* (Basel/Stuttgart 1977) 22-23.
- ³² Naast enthousiaste reacties kwam ook de nodige kritiek op het rapport *Verleden, heden en toekomst*. Voor kritische commentaren zie onder anderen Ronald Polak, 'Enthousiasme over nieuwe opzet vak geschiedenis voorbarig', *Nederlands Dagblad* 22-2-2001; Maria Grever, 'Geschiedenis moet weer een verplicht vak worden', *NRC-Handelsblad* 22-2-2001; Jan van Oudheusden, 'Rumoer rond De Rooy', *Kleio* 42 (maart 2001) 2-9; Stefan Boom en Huub Kurstjens (Cito), 'Geschiedenis', *NRC-Handelsblad* 8-3-2001; Joeri Boom, 'Door de muzen bezeten', *De Groene Amsterdammer* 10-3-2001; 'Geschiedenisdocenten kritisch over rapport-De Rooy', *Het Onderwijsblad* 7-4-2001; Paul-Kleis Jager, 'Geschiedenisonderwijs is sekseblind', *Trouw* 27-4-2001; 'De Rooy geknipt en geschoren. Impressies van de VGN-jaarvergadering', *Kleio* 42 (april/mei 2001) 24-30; Carla van Boxtel en Jan van Oudheusden, "'Geschiedenis is het enige vak dat groot onderhoud mag plegen". Verslag van de tweede VGN-raadpleging over het rapport-De Rooy', *Kleio* 42 (juni 2001) 2-7; André Beening, 'Rondom De Rooij. Het tijdvakkenkader van de pruijkentijd', *Kleio* 42 (september 2001) 44-45; Sanderijn Cels, 'Ontdekken als informatievaardigheid. Een alternatief voor de historische stereotypen', *Kleio* 42 (september 2001) 45-46. Zie ook de 37 reacties op de homepage van de VGN (Vereniging voor docenten Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland).
- ³³ H.-J. Pandel, *Historik und Didaktik. Das Problem der Distribution historiographisch erzeugten Wissens in der deutschen Geschichtswissenschaft von der Spätaufklärung zum Frühhistorismus (1765-1830)* (Suttgart 1990). Zie ook Ronald van Kesteren, 'Geschiedenis en didactiek. Een ongewenste dispariteit?', *Tijdschrift voor geschiedenis* 110 (1997) 467-483, m.n. 472. Recentelijk publiceerde de Intercommissie van KNHG en VGN een notitie over de oprichting van een geschieddidactische instituut met een leerstoel. W.J. van der Dussen e.a., 'De tijd is rijp. De wenselijkheid van een geschieddidactisch instituut in Nederland', *Kleio* 42 (januari 2001) 39-41. Zie ook Hubert Schrijnemakers, "'Wat weten ze nog van de geschiedenis?" Nut en noodzaak van vakdidactiek', *Kleio* 42 (september 2001) 26-30. Over de geschiedenis van de geschieddidactiek in Nederland is nog weinig bekend. Waarschijnlijk bemoeiden pedagogen zich wel met geschiedenis in het lager onderwijs. Voor het middelbaar onderwijs schreven vooral geschiedwetenschappers de schoolmethoden. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog, met name in de jaren zestig, profileerden professionele historici zoals Piet Fontaine, Joop Toebes en Leo Dalhuysen zich als de eerste geschieddidactici.
- ³⁴ Ann Rigney, *The rhetoric of historical representation. Three narrative histories of the French Revolution* (Cambridge 1990); Maria Grever, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis* (Hilversum 1994); Nina Baym, *American women writers and the work of history 1790-1860* (New Brunswick 1995); Bonnie G. Smith, *The gender of history. Men, women, and historical practice* (Harvard 1998). Zie ook de oratie van Ann Rigney, *Literatuur als herdenking* (Amsterdam 2001). Voor een analyse van koloniale bias in geschiedschrijving zie Jaap Vogel, *De opkomst van het indocentrische geschiedbeeld. Leven en werken van B.J.O. Schrieke en J.C. van Leur* (Hilversum 1992).
- ³⁵ Publicaties van onder anderen E. Hobsbawm and T. Ranger ed., *The invention of tradition* (Cambridge 1983); H. Lübke, *Der Fortschritt und das Museum* (London 1982); David Lowenthal, *The past is a foreign country* (Cambridge 1999 (1e druk 1985)) en idem, *The heritage crusade and the spoils of history* (Cambridge 1997 (1e dr. 1996)); Pim den Boer et Willem Frijhoff réd., *Lieux de mémoire et identités nationales* (Amsterdam 1993); N.C.F. van Sas ed., *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Amsterdam 1995); P.G.J.M. Raedts, *Toerisme in de tijd? Over het nut van Middeleeuwse geschiedenis* (Nijmegen 1995);

- Charlotte Tacke, *Denkmal im sozialen Raum. Nationale Symbole in Deutschland und Frankreich im 19. Jahrhundert* (Göttingen 1995); Jo Tollebeek, "'Vanuit de aangrenzende kamer'. Over geschiedenis, traditie en geheugen' in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis. Jaarboek 1996* (Brussel 1997) 165-181; Maria Grever, 'The pantheon of feminist culture: women's movements and the organization of memory', *Gender & History* 9 (1997) 364-374; Beyen, *Een bewoonbare geschiedenis*; Leen Dorsman, Ed Jonker en Kees Ribbens, *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland* (Amsterdam 2000); Kees Ribbens, *Alledaagse vormen van historisch besef* (Hilversum 2002, ter perse). In Vancouver (Canada) bestaat sinds kort een Centre for the Study of Historical Consciousness. Een recent voorbeeld van geschieddidactisch onderzoek is het artikel van Joop Toebes, 'Deugd en beschaving. De Oudheid in 19e-eeuwse schoolboeken', *Tijdschrift voor geschiedenis* 114 (2001) nr. 4, 515-537.
- ³⁶ Daniel Defoe, *Robinson Crusoe* (oorspronkelijk 1719) (Londen 1994) 67.
- ³⁷ Voor een heldere bespreking van het tijdbegrip bij Aristoteles en Augustinus zie het proefschrift van G. Bremer, *Wijsgerige aspecten van het natuurkundig tijdbegrip* (Utrecht 1955) 19-26 en het recent verschenen boek van J.J. Mooij, *Tijd en geest. Een geschiedenis* (Kampen 2001). In de bundel *De ongrijpbare tijd* die ik met Harry Jansen heb samengesteld, komen deze denktradities ook uitgebreid aan bod.
- ³⁸ W.D. Ross ed., *The works of Aristotle* vol. II *Physica* (Oxford 1947 (1e druk 1930)) 217b-224a.
- ³⁹ A. Augustinus, *Belijdenissen* vert. G. Wijdeveld (Amsterdam 1997 (oorspr. 1985)) 277 en 281-283.
- ⁴⁰ De oriëntatie op de objectieve en de subjectieve tijd kan ook aangeduid worden als *objectiverende en subjectiverende tijd*. Zie Grever en Jansen, 'Inleiding' in: Idem ed., *De ongrijpbare tijd*, 7-16.
- ⁴¹ In zijn antropologische studie *Time and the other* beschouwt Fabian de tijd als een drager van heel verschillende betekenissen en lopen normatieve voorstellingen van de wereld en tijdsobservaties door elkaar. *Time* krijgt bij hem de gedaante van een handelend persoon die overal ter wereld reguleert, onderdrukt, en de etnische Ander creëert. *Time* wordt dan ook consequent met hoofdletter geschreven. Johannes Fabian, *Time and the other. How anthropology makes its object* (New York 1983).
- ⁴² Harry Jansen, 'Gestolde tijd. Historische entiteiten en de geschiedschrijving van de Gouden Eeuw' in: Grever en Jansen ed., *De ongrijpbare tijd*, 145-163.
- ⁴³ Blaas, 'Historische tijd', 18 en 20.
- ⁴⁴ Koselleck, 'Geschichte, Geschichten und formale Zeitstrukturen' in: Idem, *Vergangene Zukunft*, 130-143, aldaar 133. Vgl. ook R. Koselleck, 'Über die Theoriebedürftigkeit der Geschichtswissenschaft' in: P.B.M. Blaas, *Geschiedenis als wetenschap* (Den Haag 1979), 106-124, aldaar 111.
- ⁴⁵ Koselleck, "'Erfahrungsraum" und "Erwartungshorizont"', 366. Koselleck citeert hier de schrijver Georg Friedrich Creuzer uit 1803.
- ⁴⁶ Evenals Nijhuis ziet Ankersmit de tijd als constitutief voor de geschiedbeoefening. Zie *De navel van de geschiedenis*, 123. Zie ook P.H.H. Vries, *Verhaal en betoog. Geschiedbeoefening tussen postmoderne vertelling en sociaal-wetenschappelijke analyse* (Leiden 1995) 201 en 503. Voor meer informatie zie Chiel van den Akker, 'Het verwachte einde. Tijd, geschiedenis en verhaal' in: Grever en Jansen ed., *De ongrijpbare tijd*, 131-143.
- ⁴⁷ Van den Akker, 'Het verwachte einde', 143. Lowenthal benadrukt het belang van chronologieën om geschiedenis te zien als een continu proces van met elkaar verbonden gebeurtenissen. Voor een eerste begrip van geschiedenis is chronologie onmisbaar: 'a chronological framework clarifies, places things in context, underscores the essential uniqueness of past events'. Zie Lowenthal, *The past is a foreign country*, 222-224. Deze argumentatie ondersteunt het streven van de commissie De Rooy om een chronologisch kader voor het geschiedenisonderwijs voor te schrijven.
- ⁴⁸ Ricoeur, *Time and narrative* vol. 3, 104-126.
- ⁴⁹ De term configuratieve tijd ontleen ik aan Ricoeur, zoals uiteengezet in de hierboven genoemde bijdragen van Van den Akker en Jansen in de bundel *De ongrijpbare tijd*.
- ⁵⁰ Peter Raedts, 'Tussen oud en modern. De periodisering van de Middeleeuwen' in: Grever en Jansen ed., *De ongrijpbare tijd*, 49-64.
- ⁵¹ Deze benaming is volgens de historicus Andre Hanou een grote miskleun en wel om de volgende redenen. Er wordt een raar gewicht gehecht aan de pruiken die overigens al in de 17e eeuw in zwang kwamen. 'Pruikentijd' is verbonden met stoffigheid en stagnatie, een term die in de 19e eeuw werd gemunt om de voorbeeldige 17e eeuw te profileren. Maar juist in de 18e eeuw zette de modernisering in die de huidige tijd bepaalt. De commissie zet de klok terug, aldus Hanou. Zie zijn ingezonden brief n.a.v. het rapport van de commissie De Rooy, *NRC Handelsblad* (23-2-2001). Met dank aan Ton van de Sande voor deze tip.
- ⁵² Blaas, 'Vorm geven aan de tijd', 43-45.
- ⁵³ Vanuit een samenhang tussen terreur en internationale veiligheid, blijft de moord op de Oostenrijkse kroonprins in 1914 als aanleiding tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog een zinvol beginpunt bij

- het eindpunt 2001.
- ⁵⁴ Eric Hobsbawm, *Een eeuw van uitersten. De twintigste eeuw 1914-1991* (Utrecht 1995).
- ⁵⁵ Beyen, *Een bewoonbare geschiedenis*, 12-15. Historisch besef als doelstelling voor het geschiedenisonderwijs zoals de commissie De Rooy voorstelt, lijkt me gezien de emotionele lading van de term ongewenst. Bij de uitwerking van deze doelstelling in domein A blijkt overigens dat het gaat om historische vaardigheden en kennis zoals die enkele jaren eerder ook door de werkgroep Geschiedenis voor de tweede fase havo/vwo zijn geformuleerd. Zie *Verleden, heden en toekomst*, tweede fase havo/vwo, 97-100.
- ⁵⁶ Baggerman en Dekker, 'Otto's horloge', 109.
- ⁵⁷ P.B.M. Blaas, 'De ontstaansgeschiedenis van het Europees historisch besef in breder perspectief' in: Idem, *Anachronisme en historisch besef*, 1-16, aldaar 3.
- ⁵⁸ Voor een meer gedetailleerde analyse van de 19e-eeuwse wereldtentoonstellingen vanuit het perspectief van de tijd zie mijn artikel 'Tijd en ruimte onder één dak. De wereldtentoonstelling als verbeelde vooruitgang' in: Grever en Jansen ed., *De ongrijpbare tijd*, 113-130.
- ⁵⁹ Le Play modelleerde zijn gebouw naar de stad. In Londen baseerde men zich bij het Crystal Palace op de cartografie. Waarschijnlijk liet Le Play zich inspireren door de ideaalsteden uit de utopische literatuur van de zestiende eeuw, m.n. door de Zonnestad van Thomas Campanella. Zie P. van Wesemael, *Architectuur van instructie en vermaak. Een maatschappijhistorische analyse van de wereldtentoonstelling als didactisch verschijnsel (1798-1851-1970)* (Delft 1997) 196 en 630. Over utopieën maakt Ricoeur juist i.v.m. deze wereldtentoonstelling een interessante opmerking: 'The idea of progress which still bound the past to a better future, one brought closer by the acceleration of history, tends to give way to the idea of utopia as soon as the hopes of humanity lose their anchorage in acquired experience and are projected into unprecedented future. With such utopias, the tension becomes a schism.' Ricoeur, *Time and narrative* vol. 3, 215.
- ⁶⁰ In 1862 ging het nog om 30.000 exposanten, in 1867 maar liefst om 52.000. Van Wesemael, *Architectuur*, 206, 212-215.
- ⁶¹ *Grand Album de L'Exposition Universelle 1867* (Paris 1868) 11, 13, 15, 21, 21, 45, 51, 85-89.
- ⁶² *Grand Album 1867*, XI en 67 (afbeelding).
- ⁶³ E. Said, *Culture and imperialism* (London 1993) 6-7.
- ⁶⁴ Anne McClintock, *Imperial leather. Race, gender and sexuality in the colonial contest* (New York/London 1995) 30. Hoewel McClintock bij deze troep ook vrouwen, paupers, Ieren, Zuid-Europeanen en andere mensen uit de 'periferie' betreft, ligt de nadruk op de mens uit de koloniën. Deze stond ruimtelijk en temporeel het verst af van de metropool.
- ⁶⁵ J.A. Auerbach, *The Great Exhibition of 1851. A nation on display* (New Haven/London 1999) 4-5.
- ⁶⁶ Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 159-160, 174-175.
- ⁶⁷ In de Jardin d'Acclimation. Aanvankelijk op voorstel van antropologen en etnografen, maar al gauw met commercieel oogmerk. Gebaseerd op Maria Grever en Berteke Waaldijk, *Feministische openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998) 169-171. Exposities van niet-Europese mensen dateerden uit de 18e eeuw en sloten aan bij het oudere kermisvermaak waarbij mensen met fysieke afwijkingen bekeken werden.
- ⁶⁸ Charles Darwin, *The descent of man, and selection in relation to sex* (London 1871). Darwins evolutietheorie riep allerlei vijandelijke reacties op, hoewel zijn theorie door velen verkeerd begrepen werd. Darwin stelde niet dat de mens van de aap afstamt maar dat mensen en andere primaten gemeenschappelijke voorouders hebben. Al in 1874 verscheen een karikatuur van Darwin met een aap in het *London Sketchbook*. Zie ook Wendorff, *Zeit und Kultur*, 402-403.
- ⁶⁹ *De wereldtentoonstelling van 1878 te Parijs* no. 19 (24-8-1878) 302.
- ⁷⁰ I. Montijn, *Kermis van koophandel. De Amsterdamse wereldtentoonstelling van 1883* (Bussum 1983) 36-42. Voor meer cultuur-historische achtergrondinformatie over Nederlands-Indië op deze en andere wereldtentoonstellingen zie Marieke Bloembergen, *Koloniale vertoningen: de verbeelding van Nederlands-Indië op de wereldtentoonstellingen (1880-1931)* (Diss. UvA 2001).
- ⁷¹ Grever en Waaldijk, *Feministische openbaarheid*, 192-197.
- ⁷² Burton Benedict, 'Rituals of representation: ethnic stereotypes and colonized peoples at world's fairs' in: R.W. Rydell and N.E. Gwinn ed., *Fair representations. World's fairs and the modern world* (Amsterdam 1994) 28-61, aldaar 57. Over de manier waarop mensen tijd als oriënteringsinstrument gebruiken in verschillende Aziatische culturen zie ook de bundel van Van Schendel and Schulte Nordholt ed., *Time matters. Over de invloed van de koloniale exposities op de westerse kunst* zie J.M. Mackenzie, *Orientalism. History, theory and the arts* (Manchester 1995).
- ⁷³ L. Rabinovitz, *For the love of pleasure. Women, movies, and culture in turn-of-the century Chicago* (New Brunswick

-
- 1998) 60. In 1889 hadden Franse en Nederlandse kranten al geklaagd over de slechte behandeling van autochtone mensen uit de koloniën op de Parijse wereldtentoonstelling, zie Grever en Waaldijk, *Feministische openbaarheid*, 171.
- ⁷⁴ Zie over de Neniĳto (Nederlandsche Nijverheid Tentoonstelling) in 1928 de werkstukken van Ivo Geerits en Sjoerd van Boxtel, en de CD-rom van Sjors Heezemans voor het seminar Gendergeschiedenis 'Mensen te kijk' (KU-Nijmegen 2000), ook aanwezig op het gemeente-archief Rotterdam.
- ⁷⁵ Bremer, *Wijsgerige aspecten*, 20-21. Vgl. ook de interessante analyse van 'time-reversal in Umeda ritual' door A. Gell, *The anthropology of time. Cultural constructions of temporal maps and images* (Oxford 1992) 37-53.
- ⁷⁶ Voor de effecten van museumexposities en rol van de kijkers bij het creëren van coherente verhalen, zie ook Mieke Bal, *Double exposures. The subject of cultural analysis* (New York/London 1996).
- ⁷⁷ Lieven de Cauter, *Archeologie van de kick. Verhalen over moderniteit en ervaring* (Leuven 1989) 118-119.
- ⁷⁸ James Gilbert, *Perfect cities. Chicago's utopias of 1893* (Chicago 1991) 77-78, 112.
- ⁷⁹ Deze informatie is gebaseerd op De Cauter, *Archeologie van de kick*, 118-119; Marleen Meulders, *De regie van het amusement. Vermaak en gender op twee nijverheidstentoonstellingen in Dordrecht en Arnhem, 1897* (KU-Nijmegen doctoraalscriptie 2000) 33-35; Winfried Kretschmer, *Geschichte der Weltausstellungen* (Frankfurt/New York 1999) 163 en 169.
- ⁸⁰ Vgl. ook Lowenthal, *The past is a foreign country*, xvii en xxiv.
- ⁸¹ Grever en Waaldijk, *Feministische openbaarheid*, 167-181.
- ⁸² Marie-Thérèse van Thoor beschouwt de historische *tableaux vivants* met oude ambachten, straatfestijnen en optochten in klederdrachten m.i. ten onrechte in het verlengde van de zestiende-eeuwse landjuwelen van de Brabantse rederijkers. Zie M.-Th. van Thoor, *Het gebouw van Nederland. Nederlandse paviljoens op de wereldtentoonstellingen 1910-1958* (Zutphen 1998) 21. Eric Hobsbawm, 'Introduction: inventing traditions' in: Idem and T. Ranger ed., *The invention of tradition* (1983; Cambridge 1992) 1-14.
- ⁸³ Lowenthal, *The past is a foreign country*, 4-13.
- ⁸⁴ P.B.M. Blaas, *Geschiedenis en nostalgie. De historiografie van een kleine natie met een groot verleden* (Hilversum 2000) 13-14.
- ⁸⁵ Zie Veronica Vasterling, 'De rechte lijn en de lus. Heideggers onderzoek naar de tijd en de geschiedenis van het tijdbegrip' in: Grever en Jansen ed., *De ongrijpbare tijd*, 175-187, aldaar 187.